

ULUSLARARASI GENÇLİK VE AHLÂK SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

6-7-8 EKİM 2016

CİLT-2

Sinop Üniversitesi
Uluslararası Gençlik ve Ahlâk Sempozyumu

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Hasan BARLAK

Yrd. Doç. Dr. Emrah DİNDİ

Öğr. Gör. Tuna KUZUCAN

ISBN: 978-605-149-850-8

*Yayımlanan bildiri metnilerindeki yazı ve bildiri içeriğinin tüm sorumluluğu
bildiri yazarlarına aittir.*

Birinci Baskı

Aralık 2016

Tasarım

Sinop Üniversitesi Basın-Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Tel: 0368 271 58 05 (1276-1277-1278-1279)

Email: basinyayin@sinop.edu.tr

Baskı

İkizler Matbaası

Meydankapı mah.

Kıbrıs Cad. No: 12/B

Sinop

Matbaa Sertifika No: 33865

GENÇLERİN AHLÂK EĞİTİMİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER'İN TERKİSİNE ALDIĞI GENÇ SAHABİLER VE ONLARA TAVSİYELERİ

Selim DEMİRCİ *

Özet

Kendisinin bir muallim olarak gönderildiğini belirten Hz. Peygamber (s.a.v.), muhatab olduğu muhtelif insan topluluklarına karşı özel bir talim usulü icra etmiştir. Bu farklılık nübüvvet hayatı boyunca onun tek bir yaş grubu, bölge, ekonomik ve sosyal bir sınıfla muhatap olmamasının tabii sonucudur. Bu muhtelif gruplar içinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en çok ilgi ve alakasına mazhar olanların başında gençler gelmektedir. Onun (s.a.v.) gençlere olan husûsî ilgisini, onları bineğine alması ve bu özel anı bir tür eğitim fırsatına dönüştürmesi de göstermektedir. Bu tebliğde Hz. Peygamber'in gençlerin eğitimine vermiş olduğu önem ve farklı vasıtalarından istifadesi konusu, bineğine aldığı gençler ve onlara yapmış olduğu bazı tavsiyelerin tahlili üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, Ahlâk, Eğitim, Peygamber'in terkisi

THE YOUNG COMPANIONS OF THE PROPHET WHOM HE HAD HELPED TO GET ON HIS MOUNT AND HIS SUGGESTIONS TO THEM

Abstract

The Prophet (pbuh) who declared that he had been sent as a teacher (al-muallim) had applied different teaching methods against the people to whom he addressed. This difference is the basic result of him not to address people with same ages, same region, same economical and social group. The prophet had been interested in young people mostly among these different groups. Getting young people to his mount and changing this private moment to some kind of education possibility shows his privileged interest to the youths. In this paper, the attention of the prophet for the education of young people and his benefit from different medium will be handled via the young people whom he had made ridden on his mount and his some advices to them

Key Words: Youth, Moral, Education, The Pillion of the Prophe

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Giriş

Hız. Peygamber insanların tümüne kuşatıcı bir davetle gönderilmiştir. O (s.a.v.), bunun bir sonucu olarak tebliğini muhatab olduğu farklı insan kitlelerini kuşatacak şekilde yapmış, bu kitlelerin her birine 'aynı mesajı' içinde bulundukları muhtelif sosyal ve kültürel konumlarını dikkate alarak aktarmıştır. Ümmî bir peygamber olmasına rağmen ashabının her birinin ihtiyacına ve ruh haline göre davranması, siyer ile ilgili kapsamlı çalışmalarda da dikkat çekilen bir husustur.¹

Bu muhtelif gruplar içinde, Hız. Peygamber'in en çok ilgi ve alakasına mazhar olanların başında gençler gelmektedir. Peygamber'in (s.a.v.) gençlere olan husûsî ilgisini, onları bineğine alması ve bu özel anı bir tür eğitim fırsatına dönüştürmesi de göstermektedir. Herhangi bir sefere veya gazveye çıktığında her gün ashabından birisini terkisine almayı alışkanlık haline getiren² Hız. Peygamber'in bu uygulaması, belli sünnetlerin yerleşmesinde ve hadislerin naklinde yardımcı unsurlardan biri olmuştur.³ Hatta Fazl b. Abbas gibi ashâb-ı kiramın bazı gençleri doğrudan 'ridfûrasûlillâh' diye meşhur olmuş,⁴ bazıları da Kasva'ya Üsâme b. Zeyd'in⁵, Ufeyr adlı merkebe Muaz b. Cebel'in binmesi⁶ gibi belli bineklere daha çok binmek imtiyazı ile anılmışlardır.

Nakil döneminde ashabın, Hız. Peygamber'e ait bir sözü rivayet ederken söz konusu bilgiyi onun terkisinde iken almışlar ise buna özellikle dikkat çektikleri ve bunu vurgulama ihtiyacı hissettikleri de görülmektedir. Bu ifadelerin nakle dâhil edilmesi, rivayetlerin sadece iyi hıfzedildiklerine değil bunun bir ayrıcalık olarak algılandığına da delâlet eder.

Rivayetlerde genel olarak ردف النبي (Peygamber'in terkisinde idim) şeklinde karşımıza çıkan ve bu özel anda öğrenilen malumatların nakledildiği hadisler özellikle iki açıdan önem arz etmektedir:

Öncelikli olarak Hız. Peygamber'in vasıta olarak kullandığı bineklerle seyahatlerin vaktinin önemli bir kısmını aldığı bir vakiadır. O (s.a.v.), binek üzerinde öğrettiği bazı dualar,

¹ Bir örnek için bk. Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi*, trc.: Komisyon, (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2003), I, 149.

² Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *et-Tarihü'l-kebir*, thk.: Hâşim en-Nedvî vd., (Haydarâbad, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, tsz.), III, 480; İsfahânî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed Ebu's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh*, thk.: Salih b. Muhammed, (Riyâd: Dârü'l-Müslim, 1417/1998), IV, 41; İbn Mende, EbûZekeriyyâYahyâ b. Abdilvehhâb el-İsfahânî, *Kitâbfihimariyetüesâmîerdâfi'n-nebî*, thk.: Yahya MuhtârGazzâvî, (Beyrut: 1410/1990), s. 11.

³ Hız. Peygamber'in bineğine almış olduğu sahabîlerin hadis rivayetine katkıları için bk. Nihat Yatkın, "Erdâfu'n-Nebî (Hız. Peygamber'in Bineğine Aldığı Sahâbîler) ve Hadis Rivayetine Katkıları", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2007, cilt: XI, sayı: 30, s. 117-128.

⁴ Selman Başaran, "Fazl b. Abbas", *DİA*, XII, 272.

⁵ Nebi Bozkurt, "Kasvâ", *DİA*, XXV, 3.

⁶ Buhârî, Cihâd 46; Ebu Davud, Cihâd 53.

tevhid inancının anlamı ve önemine dair verdiği bilgiler, cennete dair insanların ümidini arttıracak itikâdî ihtarlar, bazı zihnî tasavvurların tashihi ve ahlâkî öğütlerde de görüldüğü gibi bu vakitleri farklı bir şekilde değerlendirerek, bu vakitlerden azamî derecede istifade etmiştir.

İkinci olarak Ebû Zekerîyyâ İbn Mende (ö. 512/1119) *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*⁷, Muhammed b. Yusuf eş-Şâmî (ö. 942/1536) *Sübülü'l-hüdave'r-reşâd*⁸ ve İbn Allân da (ö. 1057/1648) *Buğyetü'z-zurefâ fi marîfeti'r-rudefâ*⁹ adlı eserlerinde Hz. Peygamber'in ashabından terkisine aldığı kişileri tespit etmeye çalışmışlardır. İbn Mende otuzu,¹⁰ İbn Allân ise kırkı aşkın sahâbî ismi zikretmiştir.¹¹ Muhammed b. Yusuf eş-Şâmî de eserinde Hz. Peygamberin bineğine aldığı sahâbîlerin elli dolayında olduğunu belirterek¹² dikkat çekici bir şekilde bu isimlerin en başında Cebrâil'i saymıştır.¹³ Mezîkûr eserlerde yer alan isimlerde veya hadis kaynaklarında 'ridfû'n-nebî', 'erdefe' gibi kelimelerle yapılacak basit taramalarda da açıkça görüleceği üzere Hz. Peygamber'in bineğine aldığı kimselerin büyük çoğunluğunu çocuklar ve genç sahabîler teşkil etmektedir.

Üsâme b. Zeyd (ö. 54/673), Muaz b. Cebel (ö. 18/639), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665), Muâviye (ö. 60/680), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Fazl b. Abbas (ö. 13/634), Huzeyfe (ö. 36/656), Ebu Zer (ö. 32/653), Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652) ve Hz. Ali (ö. 40/660) gibi hem nübüvvet döneminde hem de sonraki dönemlerde İslâm kültürünün şekillenmesine dolaylı ya da doğrudan etkisi bulunan sahabîler Hz. Peygamber tarafından terkiye alınan ve terkide öğrendiği bazı malumatları bize nakleden kimselerdir. Bu açıdan nakillere bakıldığında bu samimi talim faaliyetinin onların üzerinde ciddî tesirleri olduğu görülecektir.

Bu tebliğde Hz. Peygamber'in gençlerin eğitime vermiş olduğu önem ve bunu yaparken farklı yöntem ve metodları kullanması, bineğine aldığı gençler ve onlara yapmış olduğu bazı ahlâkî tavsiyelerin tahlili üzerinden ele alınacaktır.

⁷İbn Mende eserinde, Hz. Peygamber'in yapmış olduğu yolculuklarda terkisine aldığı otuzdan fazla sahâbîyi sayarak bunların her biri ile ilgili rivayetleri kendine ulaşan isnadlarlanakletmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*, Beyrut 1410/1990.)

⁸ eş-Şâmî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hüdave'r-reşâd (es-Sîretü's-Şâmîyye)*, thk.: Mustafa Abdülvâhid, (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1418/1997), VII, 606-617.

⁹ Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa Vakfı, nr. 283 kayıtlı kitap, müellifi ve eser için bkz. Sâmi es-Sakkâr, "İbnAllân", *DİA*, XIX, 307-308.

¹⁰İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 13-88.

¹¹ Sâmi es-Sakkâr, "İbnAllân", *DİA*, XIX, 307-308. Genel olarak bu isimlerin bazıları için bk. Yatkın, "Erdâfu'n-Nebî (Hz. Peygamber'in Bineğine Aldığı Sahâbîler) ve Hadis Rivayetine Katkıları", s. 123-124.

¹²Şâmî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hüdâ*, VII, 606.

¹³Şâmî, Muhammed b. Yusuf, *Sübülü'l-hüdâ*, VII, 606.

I. Hz. Peygamber'in Terkisine Birini Almasının Eğitim Açısından Önemi

الردف (er-Ridf) kelimesi mütercim ÂsımEfendi'nin(ö. 1235/1819) ifadesiyle 'râkibin ensesine binen adama denir. Ve mutlakan bir şeye tâbî ve peyrev olana ıtlak' olunur.¹⁴ ارداف (irdâf) da aynı şekilde tâbî olmak demektir ve bir adamı 'râkibin ensesine bindirmek' manasına gelir.¹⁵ Türkçe 'terkiye almak' veya 'terkiye binmek/bindirmek' şeklinde ifade edilen bu fiil, üzerinde bulunduğu hayvanın arka kısmına herhangi bir kimseyi bindirmeyi ifade eder.¹⁶

İrdâf veya eğer bineğin gücü yetiyorsa arkaya birinin alınması seyahatlerin oldukça uzun sürdüğü asr-ı saâdet ortamında muhataplar açısından dikkat çekici bir ayrıcalıktır. Bunun nasıl bir imtiyaz olduğu sahabîlerin ifadelerinde de kendisini göstermektedir. Meselâ Abdullah b. Cafer (ö. 80/699) terkiye alındığındaki memnuniyetini 'o gün beni, Abbas'ın oğulları Kusem ve Ubeydullah'ı (*bineğin üstünde peygamberin terkisinde*) *bir görseydiniz!*¹⁷ ifadesi ile nakletmektedir. Muâviye (ö. 60/680) de sahabîler arasında kendisinin konumunu anlatırken '*ben bir gün Rasulullah'ın redifi idim..*'¹⁸ demektir. Seleme b. Ekva' (ö. 74/693) da Peygamber'den (s.a.v.) gördüğü yakınlığı '*Rasulullah beni defalarca terksine aldı*'¹⁹ diyerek dile getirmektedir. Muaz b. Cebel de (ö. 18/639) bir sefer esnasında *Rasulullah'ın binitinin terkisine bindiğini ve "hayatında onun teninden daha yumuşak bir tene dokunmadığını"*²⁰ söyler.

Hz. Peygamber'in herhangi bir genci terkisine almasına bunun bir eğitim faaliyeti olması yönüyle baktığımızda karşımıza, onun ashabın gençleri ile olan iletişiminin bir yansıması çıkmaktadır. Pek tabîi olarak bu talim faaliyeti, ergenlik ve gençlik döneminin insan hayatında önemli bir geçiş devresi olduğu hususu göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Çünkü gençlik dönemi özellikle ergenliğin başından itibaren kişilerin çok farklı bir ruh hali içine girdikleri bir devredir. Burada sadece fiziksel değil psikolojik birçok değişim de yaşanmaktadır.²¹

¹⁴ Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi*, haz.: Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, (İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), IV, 3702.

¹⁵ Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi*, IV, 3704.

¹⁶ *Türkçe Sözlük*, haz.: Türk Dil Kurumu Komisyon, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), II, 2198-2199. Ayrıca bk. Yatkın, "Erdâfu'n-Nebî (Hz. Peygamber'in Bineğine Aldığı Sahabîler) ve Hadis Rivayetine Katkıları", s. 118.

¹⁷ Müslim, *el-Câmiu's-sahih*'inde Abdullah b. Ca'fer'infezâilini zikrettiği bab'dapeş peşe onun terkiye alındığını ve bundan duyduğu sevinci ifade eden dört tane rivayete yer vermiştir. Müslim, *Fezâilü's-sahâbe* 65, 66, 67, 68. Yukarıda zikredilen metin için bk.İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 29.

¹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 180; İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 34, 35.

¹⁹ İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 54.

²⁰ İbn Hacer, Ebü'l-FazlŞihâbüddinAhmed b. Alîel-Askalânî, *Fethu'l-bârîşerhuSahîhi'l-Buhârî*, thk.:Muhibbuddîn el-Hatîb, (Kahire: Darü'r-Reyyân, 1407/1986), VI, 666. Ayrıca bk. Mehmet Yaşar Kandemir, *Şemâil-i Şerif Şerhi*, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 1437/2015), I, 72.

²¹ Özellikle ergenlik döneminde karşılaşılan bazı değişimler için k. Turgay Gündüz, "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi", *Etkili Din Öğretimi*, 2010, s. 73 vd.

Böyle hassas ve karmaşık bir zaman diliminde, ergenliğin hemen başında olan bir delikanlı hayatının kalan kısımlarından daha fazla ‘yakın ilgi’ ve ‘yol göstericiye’ ihtiyaç duymaktadır.²² Bu açılardan bakıldığında Hz. Peygamber’in terkisine alınmak, ona fizîken çok yakın olmak, onun yolculuk boyunca yaptıklarına şahit olmak çok yakın bir ilgi ve talim faaliyetidir.

Nitekim özellikle gençlerin ve çocukların eğitiminde kurulan iletişimde gösterilebilecek herhangi bir ihmâlin toplum açısından istenmeyen pek çok sonucunun olacağını yapılan çalışmalar göstermektedir. Araştırmacılar özellikle toplumsal manada ilgi görmeyen, olumsuz, anti sosyal davranışların altında, *mahrûmiyetlerin ve ihmâl edilen ahlâkî değerlerin yattığını* belirtmektedir.²³ Bu manada gerekli ilgi ve alakayı göremeyen gençlerin fitratlarındaki ‘gurur’ ve ‘şiddet’ eğiliminin ortaya çıkması da meselenin bir başka boyutudur. O halde her toplum için riskli olan bu durumların ortaya çıkmaması açısından gençlerle ergenlik dönemlerinin hemen başında Hz. Peygamber’in sünnetinde karşımıza çıkan ‘taltif edici’, ‘onurlandırıcı’, ‘cesaretlendirici’, ‘ılımlı’²⁴ bir bağın kurulması gerekmektedir. Bu ilişkinin en somut tezahürlerinden birisini, onun terkisine aldığı gençlerle arasındaki bağda müşahade etmek mümkündür.

Bunların yanı sıra ergenlik‘özdeşleşme yoluyla öğrenmenin belirgin olduğu’ bir dönemdir. Bu dönemde kişiler değer ve önem verdiği kimselerden gördüğü davranışları benimseyerek uygulamaya meyillidir.²⁵ Hz. Peygamber’in de bineğine bir delikanlıyı alması böyle bir “özdeşleşme” için ideal bir imkân sağlamış, ashâbın delikanlıları ve çocukları bu yakınlaşma sayesinde yeni oluşan karakterlerine ve kimliklerine²⁶ birçok şey katmışlardır. Dolayısıyla terkiye birinin alımı sayesinde sadece bilgi aktarımı değil ahlâk ve karakter aktarımı da sağlanmıştır.

Öte yandan insanda dinî şuurun uyandığı, somut düşünmeden soyut düşünceye geçişin en yoğun olduğu dönem de yine ergenlik devresidir.²⁷ Bu safhada gençlere verilecek olan tevhid eğitimi, ahiret bilinci ve bunlara müteallik sorumlulukların belletilmesinin önemi büyüktür. Bu manada Hz. Peygamber’in bineğine aldığı kimselere özellikle ahiret tasavvuru, tevhid-şirk ve kader konularında hatırdaki kalıcı bazı esasları tekrar ettiği görülmektedir. Aşağıda da değinileceği üzere bunlar, söz konusu gençlerin dünya ve ahrete dair tasavvurlarına birçok şey

²²Macid Yılmaz, “Ergenlikte Şiddet: “Bir Çözüm Yolu Olarak Din Eğitimi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2012, sayı: 15, s. 81.

²³Yılmaz, “Ergenlikte Şiddet: Bir Çözüm Yolu Olarak Din Eğitimi”, 81.

²⁴*Hadislerle İslam*, haz.: Komisyon, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), VI, 394.

²⁵Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, s. 93.

²⁶Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, s. 94.

²⁷Gündüz, “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, s.81.

katmıştır. Burada vurgulanması gereken gençlerin bu meselelerle *hayatlarının çok kritik bir geçiş döneminde*, Hz. Peygamber vasıtasıyla ve bir *bineğin* terkinde karşılaşmış olmalarıdır.

Hız. Peygamber'in bineğine gençleri alması, eğitim faaliyetlerinde dikkat çekilen etkili iletişim açısından da son derece önemlidir. Çünkü etkin bir eğitim ve iletişim faaliyetinde 'yakın ilişki (samimiyet), baskısız ortam, gerçeklik (doğallık), şartsız olumlu kabul (saygı), duygudaşlık (empati)'²⁸ temel unsurlardır. Bu anlamda da Hız. Peygamber'in terkinde bulunanlar için çok yönlü bir eğitim faaliyeti karşımıza çıkmaktadır. Binekte hemen Peygamber'in arkasında bulunmak başlı başına bir samimiyet, yolculuk halinin verdiği baskısız bir ortam ve doğallık, Hız. Peygamber'in muhâtab olduğu herkese hissettirdiği özel değer gibi başlıkların her biri aynı anda bulunmaktadır.

Burada değinilen hususlardan hareketle Hız. Peygamber'in terkiye gençleri alarak onlara ilgi göstermesinin eğitim ve özellikle ahlâk eğitimi açısından önemi; 'yakın ilgi ve alâka', 'özdeşleşme yoluyla ahlâk eğitimi', 'bunalımlı bir dönemde rehberlik', 'soyut düşünme döneminde dünya-ahiret tasavvuru' gibi başlıklar halinde özetlenebilir.

Bu başlıklar Erol Güngör'ün (ö. 1983) ahlâk eğitimine dair ifade etmiş olduğu üç kavram ile daha açık bir biçimde ortaya konulabilir. Şöyle ki o, *ahlâka her şeyden önce bir eğitim meselesi* olarak ele almış ve mevzunun "bilgi", "duygu" ve "davranış" gibi üç temel boyutu olduğunu belirtmiştir. Ona göre ideal bir ahlâk eğitimi için bu üçünün bir arada bulunması gerekmektedir.²⁹

Bu noktadan hareket ettiğimizde, Hız. Peygamber'in bineğine bir delikanlıyı alarak onunla vakit geçirmesinde bilgi, duygu ve davranış gibi eğitimin üç temel boyutu bir arada bulunmaktadır. Çünkü klasik metinlerden öğrendiğimize göre burada; ravilerin ifadesine de yansıyan yoğun bir duygusal iletişim, hadis kaynaklarındaki rivayetlerde sarıh bir şekilde kendini gösteren kalıcı bilgi aktarımı ve asr-ı saâdeti, saâdet asrı haline getiren bir davranış pratiği bulunmaktadır. Esasında İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde, klasik eğitim-öğretim faaliyetinde ifadesini bulan "sohbet", "tereddüd" ve "mülâzemet"³⁰ gibi kavramların özünü de bu tür yakınlıklar oluşturmuştur.

²⁸ Mustafa Otrar, "Eğitimde Etkili İletişim", *Etkili Din Öğretimi*, 2010, s. 241.

²⁹ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), s. 25, 40-45.

³⁰ Eğitimde sohbetin fonksiyonları için bk. Nebi Bozkurt, "Yetişkin Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Sohbet", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, 2006, s. 187-200. Sohbetin özellikle dertleşme, rahatlama, birlikte vakit geçirme, eğitime, öğretme, eğlenme, insanları mutlu etmek gibi temel fonksiyonları dikkat çekicidir. Bk. Bozkurt, "Yetişkin Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Sohbet" s. 191. Klasik dönemde hoca-talebe bağıını ifade eden mülâzemet, tereddüd ve sohbe dair bazı değerlendirmeler ve dikkat çekici misaller için bk. Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, trc: Büşra Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), s. 150-158.

II. Terkide Yapılan Bazı Ahlâkî Tavsiyeler ve Bunların Tahlili

A. Tevâzu

Ahlakça insanların en mükemmeli olan Hz. Peygamber³¹ bineklerine belli bir edeble, bazı zikir ve duaları tekrar ederek binmiş, yolculuklarında bazı fiilleri yapmayı alışkanlık haline getirmiş ve bunların yapılmasını tavsiye ederek bineklerden³² istifade edilmesini öğütlemiştir.³³ Bu anlamda onun (s.a.v.) yolculuk esnasındaki bazı davranışlarına dair bir şahâbînin yapmış olduğu şu şahitlik dikkat çekicidir: “yolculuk esnasında arkadan yürür, yürümekte güçlük çeken kimseleri terkisinebindirir ve onlara dua ederdi”³⁴

Bunun yanı sıra yolculuk ve binekler ile ilgili rivayetlerde ‘sırtındaki palanı ve yuları hurma lifinden yapılmış eşeğe binerdi’³⁵ şeklinde onun mütevâziliğinin alâmeti olarak şemâil kitaplarına da giren³⁶ bir bilgi kaydedilmiştir. Nitekim Muaz b. Cebel ondan öğrendiği bazı bilgileri Ufeyr denilen bir merkebin üzerinde öğrenmiştir.³⁷

Bunlardan hareketle Hz. Peygamber’in bizzat merkebe binmesi gibi bineğinin terkisine birini alması,³⁸ hatta ‘hayvanın önüne binmeye sen benden daha fazla hak sahibisin diyerek’³⁹ başkasının terkisine binmeye razı olması da bir tevâzu alâmeti olarak görülmüştür.

Peygamber’in (s.a.v.) en önemli ahlâkî vasıflarından biri olan tevâzu bu yönüyle ahlâk kitaplarında da üzerinde durulan önemli bir fazilettir. Meselâ, Kınalızâde Ali Efendi’nin (ö. 979/1572) meşhur ahlâk kitabı olan *Ahlâk-ı Alâî*’de kaydettiği bazı malumatlar, niçin merkebe binmenin ve terkiye birini almanın tevâzu olarak telakki edildiğinin anlaşılması açısından dikkat çekicidir. O, dört temel faziletten birisi olan şecâatin on bir nev’i olduğunu belirtir ve bunlar arasında dokuzuncu nev’ olarak tevâzuyu/alçakgönüllülüğü zikreder.⁴⁰ Kınalızâde,

³¹ Kalem Suresi, 68/4. Hz. Peygamber’in üstün ahlâkı ile ilgili örnekler için ayrıca bk. İsfahânî, *Ahlâku’n-nebî ve âdâbüh*, I, 71 vd.

³² Yolculuk ile ilgili yapmaktan hoşlandığı bazı şeyler için bk. İsfahânî, *Ahlâku’n-nebî ve âdâbüh*, IV, 32vd.

³³ Hz. Peygamber’in binek olarak istifade ettiği katırları ve merkepleri için bk. İsfahânî, *Ahlâku’n-nebî ve âdâbüh*, II, 460-468; II, 469-474.

³⁴ Ebu Davud, Cihâd 94.

³⁵ Tirmizi, Cenâiz 32. Ebu Davud’da konu ile ilgili başka bir rivayette ise Hz. Peygamber’in üzeri kadife örtülü bir merkebe bindiği nakledilmiştir. Ebu Davud, Edeb 127.

³⁶ Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Şemâilü’n-nebî*, thk.: Mustafa Dîb el-Buğâ, (Dimeşk: Daru’l-İlûmi’l-İnsâniyye, 1419/1998), s. 130.

³⁷ Buhârî, Cihâd 46; Ebu Davud, Cihâd 53.

³⁸ Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrekâ’l-s-Sahihayn*, thk.: Mustafa Abdülkâdir, (Beyrut/Lübnan: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002), IV, 132.

³⁹ Ebu Davud, Cihâd 65; Tirmizi, Edeb 25.

⁴⁰ Kınalızâde, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz.: Mustafa Koç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), s. 100.

tevâzuyu‘tevâzu odur ki nefscâhurif’attekendidenednâ olanlara tereffu’ kılmaya ve anlardan kendi nefsine meziyyet iddia etmeye’ diyerek tanımlamıştır.⁴¹

Buna göre tevâzu mevki, makam ve zenginlik olarak kendinden aşağıda bulunan kimselere karşı herhangi bir üstünlük ve ayrıcalık iddia edilmemesidir. Hz. Peygamber’in merkebe binmesi ve terkisine birini alması ve bazen de birinin terkisine binmeye dahî razı olması kendisine bahşedilen peygamberlik makamı açısından apaçık bir mütevâzilik emaresidir.

Hadis yorumcuları da onun (s.a.v.) binekleri ile ilgili bazı sünnetlerini ahlâkî bir fazilet olan tevâzusu ile izah etmişlerdir.⁴² Hatta İbn Melek (ö. 821/1418) merkebe binmenin sünnet olduğunu⁴³ ifade ederken bu noktadan hareket etmiştir. Ali el-Kârî de(ö. 1014/1605)‘her kim bazı cahiller ve kibirliler gibi merkebe binmekten yüz çevirirse o merkepten daha aşağıdır.’⁴⁴bilgisini kaydetmiştir. Bu ifadelerinden, kibirli ya da toplumun önde gelen taifesinin merkeplere binmediği, bunu bir itibar kaybı olarak gördükleri⁴⁵ ve yukarıda da dikkat çekildiği gibi terkilerine birilerini de almadıkları⁴⁶ anlaşılmaktadır.

Cahiliye kültürü açısından meseleye bakıldığında durum biraz daha belirginleşecektir. Çünkü dönemin insanların at ve deve gibi hayvanlara önem verdiği, deveyi en büyük yardımcılarını olarak gördükleri,⁴⁷ atların çevik bir savaş hayvanı olması sebebiyle çok sayıda ata sahip olmanın bir iftihar vesilesi olduğu hatta bu önemin cahiliye şiirlerinde de müşahade edilebileceği⁴⁸ bilinen hususlardandır. Ancak aynı durumu merkepler için söylemek ve tespit etmek mümkün değildir.

Şu durumda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) başta merkepler olmak üzere bindiği binekler ve bineğineashab-ı kiramdan aralarında gençlerinde olduğu bazı kimseleri alması her şeyden önce onun üstün ahlâkî faziletlerinden birisi olan tevâzusunu gösterir. Bizzat bu davranış; gençler nazarında onun makamının hakkıyla takdir edilmesini temin etmiş, büyüklüğünü arttırmış, sade ve gösterişsiz yaşantısının misallerinden biri olarak ahlâkî bir faziletin pratiği olmuştur.

⁴¹Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 102. Ahlâkî meseleleri genel konuları itibarıyla daha erken bir dönemde ele alan İslâm alimlerinden birisi de h. V./m. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat eden Rağîb el-İsfahânî’dir. Onun *Zerîa* isimli eserinde de tevâzu mukabil kavramlar olan kibir, fahr (gururlanmak), ucb (kendi beğenme) ile irtibatı kurularak ele alınmıştır. Bk. İsfahânî, Rağîb, *İslâm’ın Ahlâkî İlkeleri (ez-Zerîa ilâ Mekârimi’s-şerîa)*, trc.: Abdi Keskinsoy, (Trabzon: Beşikçi Yayınevi, 2003) 280 vd.

⁴²İbnAbdîberr, Ebu Ömer Cemaleddin en-Nemerî, *Mevsûtişurûhi’l-Muvatta’*: et-Temhîdve’l-İstizkâr, thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd., (Kahire, 1426/2005), X, 482.

⁴³Ali el-Kârî, Ebû’l-HasenNürüddînAlî b. Sultân, *Mirkâtü’l-mefâtîhşerhuMişkâtü’l-Mesâbih*, (Beyrut: Darü’l-Fikr, 2001), IX, 3717.

⁴⁴Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, IX, 3717.

⁴⁵Kandemir, *Şemâil-i Şerîf Şerhi*, III, 37.

⁴⁶İbnAbdîberr, *Mevsûtişurûhi’l-Muvatta’*, X, 482; Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtîh*, IX, 3717.

⁴⁷Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, “Deve”, *DİA*, IX, 222-223.

⁴⁸Harun Öğmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s. 169. Örnekler için bk. Öğmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, s. 170-172.

B. Tevhid

İslâm dininin teolojik yapısında önemli bir yer tutan *tevhid*, hayatı bütünüyle kuşatan ‘genel’ ve ‘doğal’ bir ilkedir.⁴⁹ *Tevhid* temel bir esas olarak *dünya/kâinat* ve *ahiret*⁵⁰ ile doğrudan irtibatlı bir kavramdır. Tevhidin bu kuşatıcı irtibatı yanında daha husûsî bir şekilde *bir inanç ve düşünce sistemi* olması sebebiyle⁵¹ ahlâkla da irtibatı bulunmaktadır. Bu manada hadis kaynaklarında imanın altmış veya yetmiş küsur şubesinin olduğunun belirtilerek tevhid ilkesi ile bir ahlâkî fazilet olan hayânın bir arada zikredilmesi de bu bağın bir tezâhürüdür.⁵²

Tevhid ve ahlâk arasındaki irtibatın ve Hz. Peygamber’in terkide yapmış olduğu tevhid merkezli tavsiyelerin kavranabilmesi açısından dikkat çekici olan aşağıdaki tespitleri kaydetmek yerinde olacaktır:

“Doğru eylem (ahlâk) temelini doğru dinde bulmaktadır. Din ile ahlâk arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu yadsınamaz... *Hiç kuşkusuz Allah’ı tek olarak tanıma*, evrensel ahlâk doğrularının herkes için geçerliliğini kabullenmeyi ve bunların herkese müstereken uygulanabilirliğini kolaylaştıracaktır. *İnsanın doğal olarak ya da fıtrat gereği Allah’a tapınma eğilimli olması tek başına yeterli değildir*. Nitekim kimi zaman insandaki bu din ve Allah inancı öyle kullanılmıştır ki, bir ağaca, tahtaya ya da taş da Tanrı adı verilmiş ve insanlar yüzlerce yıl bu fitrî duygularını putperestlik içerisinde tatmin etmeye çalışmışlardır. O halde şirk, Tevhîd’in sahte bir kopyası ve insanlardaki Allah’a ibadet duygusunun istismar edilmesidir. Dolayısıyla fıtratın kendisi yeterli değildir. Peygamberlik fıtratı gerçekleştiren bir kurum değil, aksine var olan fıtrata yön verip ona rehberlik eden bir mesajdır. Ahlâk konusu da böyledir. *Fikir-eylem-söylem güzelliği olarak ahlâk, eğer tevhîdî alt yapıdan yoksun olursa, basit bir âlete dönüşür. Ahlâkî kavramlar ile ahlâkî ilkeler dinî derinliğini kaybedince, akalcılığını da kaybeder.*”⁵³

Bu açılardan baktığımızda Hz. Peygamber’in terkisine aldığı genç sahâbîlerden gelen ve terkide öğrenilen hadislerin muhtevaları arasında tevhide dair malumatların ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu rivayetler arasında en meşhuru kaynaklarda farklı konular vesilesiyle zikredilen Muaz b. Cebel tarafından nakledilen şu hadistir:

⁴⁹ Mustafa Aydın, *İslâm’ın Tarih Sosyolojisi*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), s. 75.

⁵⁰ Aydın, *İslâm’ın Tarih Sosyolojisi*, s. 72.

⁵¹ Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, s. 25.

⁵² Buhârî, İman 3, Edeb 77; Müslim, İman 12.

⁵³ Fethi Kerim Kazanç, “Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz. İbrahim Örneği”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: IX, sayı: 1, s. 97-98. (Vurgular tarafımızca yapılmıştır.)

‘Ufeyr denilen merkep üzerinde Rasulullah’ın terkisinde idim. Bana şöyle dedi: Ey Muaz! Allah’ın kulları üzerinde, kulların da Allah üzerindeki hakkı nedir, bilir misin? Ben de Allah ve Rasulüen doğrusunu bilir dedim. Bunun üzerine Rasulullah şöyle buyurdu: Şüphesiz ki Allah’ın kulları üzerindeki hakkı ona kulluk etmeleri ve hiçbir şeyi denk koşmamalarıdır. Kulların Allah üzerindeki hakkı ise, O’nun (c.c.) kendisine ortak koşmayana azap etmemesidir. Ben, Ey Allah’ın Rasulü bunu insanlara müjdeleyeyim mi? deyince şöyle cevap verdi: Hayır, onlar buna güvenir.⁵⁴

Hz. Peygamber benzer şekilde Süheyl b. Beyzâ(ö. 9/630),⁵⁵Ebu’d- DerdâUveymir b. Malik (ö. 32/652)⁵⁶ ve Ebu Hureyre (ö. 58/678)⁵⁷ gibi sahabileri de terkisine almış ve her birine tevhid ve onun temel ilkelerini öğretmiştir. Bunların yanı sıra O (s.a.v.), terkisine aldığı gençlere tevhid öğretirken bazen farklı vasıtalar da istifade etmiştir. Cahiliyyedeönemi büyük olan şiirler de bu vasıtalar arasında bulunmaktadır. Misal olarak Şerîd b. Süveyd (ö. 60-64/680-683) ile Hz. Peygamber’in aşağıdaki diyalogu zikredilebilir:

“Bir gün Rasulullah’ın terkisine bindim. ‘Hatırında Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın⁵⁸ şiirlerinden var mı?’ diye sordu. Evet diye cevap verince, ‘hıh’/tamam oku o zaman dedi. Ben de kendisine bir beyit okudum. O yine ‘hıh’ dedi. Ben de kendisine bir beyit daha okudum. Yine hıh dedi. Sonra bir beyit daha okudum. O yine hıh dedi. Ta ki kendisine bu şekilde yüz beyit okudum.”⁵⁹

Burada Hz. Peygamber’in seyahatleri açısından birine şiir okutarak onu dinlemesi yanında Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın şiirlerinin seçilme sebebi de dikkat çekicidir. Bu tercihte kuvvetle muhtemel onun, Hanîfler içinde yer alan bir şair olması, putlara tapmayıreddetmesi,

⁵⁴ Buhari, Cihad 46; Müslim, İman 30.

⁵⁵ Söz konusu rivayet şöyledir: “Her kim Allah’tan başka ilâh olmadığına şehadet ederse Allah ona cenneti vacip ve (bu söz sebebiyle) cehennemi haram kılar.”İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi’n-nebî*,s. 58-59.

⁵⁶ Söz konusu rivayet şöyledir: “Her kim ihlaslı bir şekilde Allah’tan başka ilâh olmadığına şehadet ederse cennet ona vacip olur. (Ebu’d-Derdâ ben de) şöyle dedim zina etse, hırsızlık yapsa da mı? Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: (Evet) Zina etse, hırsızlık yapsa, Ebu’d-Derdâ istemese de”. Rivayet için bk. İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi’n-nebî*,s. 79.

⁵⁷ Ebu Hureyre (r.a.) terkide kendisine yapılan bir çok tavsiyeden bahsetmiştir. Rivayetin bir bölümü de tevhid ile ilgilidir ve şöyledir: “ Hz. Peygamber: Ya EbâHırr, sen Allah’ın kulları üzerindeki hakkı nedir bilir misin? dedi. (Ebu Hureyre) Ben de Allah ve Rasulü en doğrusunu bilir dedi. Bunun üzerine Rasulullah şöyle cevap verdi: Şüphesiz ki Allah’ın kulları üzerindeki hakkı ona kulluk etmeleri ve hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Ve İnsanların Allah üzerindeki hakkı da eğer onlar (şirk koşmadan ona kulluk ederlerse) Allah’ın onlara azab etmemesidir.” Bkz.İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi’n-nebî*,s. 84-85.

⁵⁸ Ümeyye b. Ebi’s-Salt hanif biri olmasına rağmen farklı hevesleri onu kötü bir akıbetle sürüklemiştir. O, “kutsal kitaplarda geleceği haber verilen peygamberin kendisinin olmasını beklerken risâletinHz.Muhammed’e verilmesini kıskanarak ona inanmadı, kendisine ve İslâm’a karşı düşmanca bir tavır içine girdi, hatta Resûl-i Ekrem’i münazaraya davet etti” bk. Zülfikar Tüccar, “Ümeyye b. Ebû’s-Salt”, *DİA*,XLII, 303-305.

⁵⁹ Müslim, Şiir 1.

Hız. Peygamber'in onun şiirlerini İslâm'a yakın bulması etkili olmuştur. Hatta Hız. Peygamber onun hakkında "şiirleri iman etti ama kalbi inkârda" dediği de nakledilmiştir.⁶⁰

Peygamber'in (s.a.v.) terkide öğrettiği, tevhid başlığında ele alınacak rivayetlerin ahlâk eğitimi açısından önemi bağlamında son tahlilde şu söylenebilir:

Konu ile ilgili hem mezkûr rivayetler hem de bunun dışında temel hadis kaynaklarında bulunan iman/tevhid-şirk başlığında ele alınabilecek hadisler tahlil edilince, başta Allah'a iman olmak üzere tevhidin; birey-toplum-evren/kâinat⁶¹ bağının/birlikteliğinin ifadesi olarak en azından mükellefiyetler açısından ahlâkî bir yönü de bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

C. Allah'ın yardımı, sınırları, himayesi ve kader

Hız. Peygamber'in terkisinde öğrettiği ve kaynaklarda muhtelif vesîlelerle zikredilen rivayetlerden biri de Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) yaklaşık on yaşında öğrendiği şu hadistir:

"Birgün Rasuhullah (s.a)'ın terkisinde idim. Şöyle buyurdu: "Yavrucuğum, ben sana birkaç söz belleteyim. Allah'ı (yani emir ve nehyini) gözet ki, Allah da seni gözetsin. Allah'ı gözet ki, O'nu karşında bulasın. (Bir şey) istediğin vakit, Allah'tan iste. Yardım dilediğin vakit, Allah'tan dile! Şunu bil ki, eğer bütün insanlar (en ufak) bir şey ile sana faydalı olmak için bir araya toplanacak olsalar Allah'ın senin için yazmış olduğundan başka bir şeyle fayda sağlayamazlar. (Aynı şekilde) eğer sana herhangi bir şeyle zarar vermek için bir araya toplanacak olsalar, Allah'ın senin aleyhine yazmış olduğu bir şeyden başkasıyla sana zarar veremezler (Çünkü) kalemler (işleri hitama erip) kaldırılmış, sahifeler de (üzerlerindeki yazılar tamâm olup) kurumuştur."⁶²

Hadisin bir başka rivayetinde 'Allah'ın yardımını karşında bulursun' ifadesinden sonra şu cümleler bulunmaktadır:

"Rahat ve genişlik zamanında Allah'a kendini sevdik ki, O da seni sıkıntı zamanında tanısin (sevsin). Bilmiş ol ki, (takdiri İlâhî'ye göre) başına gelmeyecek olan şey sana isabet etmeyecektir. Ve sana isabet edecek olan şeyden senin kurtuluşun da yoktur. Bilmiş ol ki, nusret-i ilâhiyye sabır ile, sevinç üzüntü/gam ile beraberdir. Her güçlkle beraber bir kolaylık

⁶⁰Tüccar, "Ümeyye b. Ebü's-Salt", *DİA*, XLII, 304-305.

⁶¹*Hadislerle İslâm*, I, 513.

⁶²Tirmizi, Kıyâmet 59. Hadiste bulunan bazı ifadelerin özellikle yorumu da gerektirmesi ve merâmın daha iyi anlaşılması için metni çevirirken Ahmed Naim Bey'in Nevevî tercümesinden istifade edildiği belirtilmelidir. Bk. Muhyiddin en-Nevevî, *Kırk Hadis*, trc.: Ahmed Naim, (Ankara: DİB Yayınları, 1981), s. 26.

vardır.”⁶³

Bu hadisin ilk söylendiği mekân, söylenirken muhâtab alınan kimse ve muhtevası mevzumuz açısından kayda değerdir. Şöyle ki, Hz. Peygamber her biri temel bir umdeye işaret eden ve metindeki karşılığı ‘kelimât’ olan bu sözleri, bineğinin arkasına aldığı henüz ergenlik döneminin başında bir delikanlıya öğretmiştir. Nitekim İbn Abbas bu ‘nebevî iltifata mazhar olduğunda’, aşağıda da değinileceği gibi şarihlerin izahı için kitap telif ettiği bu iman ve ahlak esaslarını öğrendiğinde henüz on yaşında idi.⁶⁴ Buradaki muhtevanın yoğunluğu ile İbn Abbas’ın yaşı arasındaki mukayeseye hâssaten dikkat edilmelidir.

Nevevî (ö. 676/1277) bu rivayeti meşhur derlemesi *Erbeûn*’da *Allah’ın yardımı ve himayesi* başlığı ile zikretmiş ve koyduğu bab ismi ile muhtevayı özetlemiştir. İsmail Hakkı Bursevî de (ö. 1137/1725) hadisin muhtevasının ne kadar kapsamlı olduğunu ‘merhamet-i saâdet ve nübüvveti seniyyenin neticesi ve semeresi (olup)...levâzım-ı dîniyye ve dünyeviyyeden olup, münâfî-i kesîreyimüştemil’⁶⁵ ifadeleri ile ortaya koymaktadır.

Hadisin bu kapsamlı içeriği, İslâm âlimlerinin dikkatini çekmiş ve farklı dönemlerde rivayet muhtelif açılardan şerh edilmiştir. Bu âlimlerden birisi de İbn Receb el-Hanbelî’dir. İbn Receb (ö. 795/1393) *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*⁶⁶ isimli eserinde hadisi kapsamlı bir şekilde tahlil etmesine rağmen *Nûrû’l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti’n-nebîli’bn Abbâs (Tuhfetü’l-eğyâs fî şerhi vasiyyeti’n-nebîli’bn Abbâs)*⁶⁷ isimyle müstakil bir eserde daha geniş bir şekilde yorumlamıştır.

Burada ele alınan mesele, müstakil olarak bu hadisin yorumlanması veya şerhlerde nasıl tahlil edildiği olmadığı için teferruata girmeden metindeki bazı ilkeler kısa başlıklar halinde zikredilecektir.⁶⁸ Ancak gençlerin *değer ve anlam duygularının geliştiği, kimlik arayışının ve*

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk.: Şuayb el-Arnâvud, (Beyrut/Lübnan: Müessesetür’r-Risâle, 1421/2001), V, 19.

⁶⁴ M. Yaşar Kandemir-İsmail L. Çakan-Raşit Küçük, *Riyâzü’s-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1425/2004), I, 305.

⁶⁵ Bursevî, İsmail Hakkı, *Kırk Hadis Şerhi*, haz.: Mustafa Utku, (Bursa: Uludağ Yayınları, 1999), s. 197.

⁶⁶ İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*, thk.: Dr. Mahir Yasin, (Dimeşk-Beyrut: Daru’lbn Kesîr, 1429/2008), s. 432-463. İbn Receb’in eserindeki şu kayıt hadisini muhtevası açısından oldukça önemlidir: “Bu hadis, çok büyük tavsiyeler ve dinin önmeli hususlarıyla ilgili umûmî kaideler içermektedir. Hadis o kadar önemlidir ki ulemadan birisi hadis hakkında şöyle demiştir: Bu hadis hakkında düşündüm, beni dehşete düşürdü ve neredeyse aklım başımdan gidecekti. Bu hadisi bilmeyen ya da tam olarak idrak edemeyen kişi ne kadar esef etse azdır” İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 434.

⁶⁷ İbn Receb, *Nûrû’l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti’n-nebîli’bn Abbâs (Tuhfetü’l-eğyâs fî şerhi vasiyyeti’n-nebîli’bn Abbâs)*, thk.: Muhammed Nasiruddîn el-Acemî, (Lübnan/Beyrut: Daru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1429/2008).

⁶⁸ İbn Receb’in rivayeti şerh ederken ele aldığı başlıklardan bazıları şunlardır: Korunması emredilen hususlar, Allah’ın kulu koruması, iman ve istikamet üzere olmak, bollukta Allah ile tanışmak, yardım dilemek, kaza ve kader, sabır ve rızanın önemi, rıza ve sabır makamı, sabır ve zafer, nefis ile mücadelede sabır, kurtuluş sıkıntılarıyla beraberdir, zorlukla beraber kolaylık, kusuru nefiste aramak. Bk. İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*, s. 432-463; a.mlf., *Nûrû’l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti’n-nebîli’bn Abbâs*, s. 31-154.

*benlik oluşumunun*⁶⁹ belirginleştiği bir dönemde bu ifadelerin ahlak eğitimi açısından ne kadar önemli olduğu en başından vurgulanmalıdır.

Metinde vurgulanan temel ilkeler kısaca şunlardır:

Gözetilecek asıl nokta Allah'ın emir ve yasaklarıdır,⁷⁰ her şeyin karşılığı kendi cinsiyledir, kim Allah'ın sınırlarını gözetirse Allah da onu gözetir,⁷¹ her durumda Allah'ı tanıyan kurtulur,⁷² kaderde olmayan başa gelmeyecektir,⁷³ 'takdir olunan değişmez' cümlesi sorumluluğu başkasına yüklemek değil hayatta kendi değer ölçüleri çerçevesinde sürekli bir güven duygusu ve faaliyet göstermektir,⁷⁴ Allah'ın nimetlerine şükreden kullar, Allah'ın destek ve yardımına mazhar olurlar,⁷⁵ Allah'tan istemek bir acziyet itirafıdır, bunu terk eden zelil olur,⁷⁶ Allah bazı durumlarda yardımını sabır ve sıkıntı ile verir, müminler Allah'ın emirlerine sarılıp yardımını ondan bekleyecek, cesur ve atılgan olacaklardır.⁷⁷

Burada zikredilen esaslar arasında Nevevî'nin de eserine konu başlığı yaptığı 'Allah'ın yardımı' ifadesinin zımında bulunan Allah'ın izni olmadan kimseden herhangi bir fayda veya zarar gelmemesi ifadesi, rivayetin temel hususiyetlerinden birisidir. Çünkü her şeyin Allah'ın kudreti ile olduğu inancı veya klasik şekliyle kader düşüncesi ile insandaki iki fitrî duygu olan cesaret ve korkaklık arasında sıkı bir irtibat vardır. Yukarıdaki metinden elde edilecek olan temel prensipler, ahlâkî bir zaaf olan korkaklık duygusunu azaltarak yerini cesaretin almasını sağlayacaktır. Bunun temin edilmesi sünnetin bütünü açısından önemlidir. Çünkü hadislerde şiddetli korkaklık, cimrilikle beraber en kötü iki huydan biri olarak zikredilmiştir.⁷⁸

Şecâati ahlâkî olarak bir fazilet, korkaklığı da rezîlet olarak addeden Kınalızâde'nin şecâatinnev'leri olarak zikrettikleri de yukarıdaki metindeki 'kelimâtın'/sözlerin kavramsallaşmış şekli gibidir. Nitekim O, şecâatinnev'leri olarak necdet (yani sıkıntıları göğüsleme), ülüvv-ü himmet (yani üstün ideal sahibi olmak), tahammül (sıkıntılara göğüs germek/sabretmek) gibi başlıkları zikreder.⁷⁹ Bunların her biri, ahlâkî fazîlet olmanın yanı sıra doğrudan hadisteki ifadeleri de ihtiva etmektedir. Buradan da İbn Abbas'a öğretilen ahlâkî

⁶⁹Gündüz, "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi", s. 81, 90.

⁷⁰Mustafa el-Buğa-MuhyiddinMistü, *Hadislerle İslâm (Erbeün şerhi el-Vâfi)*, trc.: Ahmet Âlim, (İstanbul, 1423/2002), s. 343.

⁷¹İbnReceb, *Nûrî'l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti'n-nebîli'bn Abbâs*, s. 49.

⁷²İbnReceb, *Nûrî'l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti'n-nebîli'bn Abbâs*, s. 69-77.

⁷³Kandemir-Çakan-Küçük,Riyâzî's-Sâlihîn, I, 305.

⁷⁴Mustafa el-Buğa-MuhyiddinMistü, *Hadislerle İslâm*, s. 343.

⁷⁵Mustafa el-Buğa-MuhyiddinMistü, *Hadislerle İslâm*, s. 347.

⁷⁶İbnReceb, *Nûrî'l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti'n-nebîli'bn Abbâs*, s. 450, 451.

⁷⁷Mustafa el-Buğa-MuhyiddinMistü, *Hadislerle İslâm*, s. 343.

⁷⁸Ebu Davud, Cihad 21.

⁷⁹Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 100-102.

talimin sınırları sarıh bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bunların yanı sıra daha henüz ergenlik döneminde, delikanlılığın ilk devresinde olan biri için buradaki ifadelerin sağladığı özgüven duygusunun, şecâatin önemini ve terkide verilen bu eğitimin faydasını asr-ı saadetin ilerleyen dönemlerinde Abdullah b. Abbas'ın bazı durumlarda üstlendiği misyon da göstermiştir. Hz. Ali döneminde haricileri ikna etmek üzere onun görevlendirmesinde⁸⁰ ve bu görevi hakkını vererek ifa etmesinde bir yönüyle terkide aldığı bu özgüvenin de katkısı olduğu ifade edilebilir. Çünkü dönemin şartları içinde haricilerin oluşturduğu korku ortamını dikkate aldığımızda⁸¹ ne kadar zor bir görev üstlendiği anlaşılır.

Nefice itibarıyla İbn Abbas'ın terkide öğrendiği umdelere İslâm'ın ahlâkî prensipleri açısından bakıldığında açık bir şekilde şu ortaya çıkar: İnsan hayatının bir geçiş dönemi olan ergenlik döneminde ahlâkî değerlerin iyi yerleşmesi, özgüveni olan, cesur insanların yetişmesini sağlar. Değerlerin olmadığı ve yerleşmediği bir ortamda ise karakter zaafı olan korkak insanlar yetişir ve böyle bir ortamda bir özgüvenden bahsetmek mümkün değildir.

D. İffet ve Gözü Haramdan Korumak

Hız. Peygamber'in terkisine aldığı sahabîlerden birisi de amcazâdesi Fazl b. Abbas'tır. Yukarıda da geçtiği gibi Peygamber'in (s.a.v.) terkisine çok fazla bindiği için 'ridfûRasulillâh' diye de anılan Fazl b. Abbas (ö. 13/634), Abbas'ın en büyük evladı olup, genç ve yakışıklı bir delikanlıdır.⁸²Fazl b. Abbas'tan, 'Hız. Peygamber Fazl'ı terkisine aldı, Cemretü'l-Akâbe'ye kadar telbiyeye devam etti'⁸³ şeklindevedâ haccında terkide öğrenilen hac ahkâmı ile ilgili bir hadis de nakledilmiştir. Nitekim vedâ haccında Hız. Peygamber'in haccın hükümlerini öğretmek amacıyla yanından redif eksik etmediği bilinen hususlardandır.⁸⁴

Ancak burada Fazl b. Abbas ahkâma müteallik kendisinden gelen bir rivayet bağlamında değil doğrudan ahlâk ile ilgili Hız. Peygamber'in terkisinde yaşadığı bir hadise üzerinden ele alınacaktır. Buna göre Abdullah b. Abbas şöyle bir nakilde bulunmuştur:

'Fazl b. Abbas Rasulullah'ın terkisinde bulunuyordu. Peygamber'e Has'am

⁸⁰Abdürrezzak, EbûBekrAbdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk.:Habîburrahman el-A'zamî, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), X, 157-159.

⁸¹ Haricîlerin Habbab b. Eret'in oğlu Abdullah'ı ve eşini şehit etmeleri, halktan bazı kimseleri katletmeleri, Hız. Ali'nin Abdullah b. Habbâb'ın katilini teslim etmelerini istemeleri üzerine 'hepimiz öldürdük, zafere ulaşıydık seni de öldürdük' demeleri ve Hız. Ali'nin gönderdiği bazı elçileri şehit etmeleri bu konu hakkında fikir verecek mahiyettedir. Örnekler için bk. Bağdâdî, Ebu MansûrAbdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.: Ethem Ruhi Fırlı, (Ankara TDV Yayınları, 1991), s. 56-57.

⁸²Buhârî, İsti'zân I.

⁸³Buhârî, Hac 93.

⁸⁴Yatkin, "Erdâfu'n-Nebî (Hız. Peygamber'in Bineğine Aldığı Sahâbiler) ve Hadis Rivayetine Katkıları", s. 119.

kabilesinden bir kadın fetva istemeye geldi. Derken Fazl kadına, kadın da Fazl'a bakmaya başladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber Fazl'ın yüzünü diğer tarafa çevirdi...⁸⁵

Hz. Peygamber'in veda haccında ve terkisinde Fazl b. Abbas varken yaşanan bu hâdisе gençlerin ergenlik ve delikanlılık dönemleri açısından oldukça önemlidir. Çünkü genç olmanın en bariz emarelerinden ve en zor taraflarından birisi karşı cinse karşı ilgi ve bu konuda dengenin yakalanma/namamasıdır.⁸⁶ Bu dönemde insanın bedeninin iki gücü olan aklî melekeleri ve cinsellik duygusu arasında sürekli bir gerginlik yaşanmaktadır.⁸⁷

Bundan dolayıdır ki insanda 'dizginlenmesi en zor kuvvetin' şehvet olduğu belirtilmiştir.⁸⁸ Hatta Rağıb el-İsfahânî şehveti 'bir açıdan zararından korkulan, diğer açıdan yararı umulan' düşmana benzetmiş⁸⁹ zararından korunmanın gereği yanında faydasından hâlî kalınamayacak bir tarafının bulunduğuna dikkat çekmiştir.

İnsan hayatının böyle karmaşık bir döneminde genç olan, İbn Abdilberr'e göre zamanın en yakışıklı delikanlılarından⁹⁰ ve aynı zamanda bekâr olan Fazl b. Abbas'ın da Hz. Peygamber'in yanı başında olduğu halde gözü bir hanıma takılmış ve bakmaktan kendisini alıkoyamamıştır. Fazl'a bakan hanım için de aynı durum söz konusudur. Buhârî'sarihi Aynî bu rivâyeti yorumlarken Fazl'ın bakışını beşer tabiatının galebesi ve insanın kendisinde bulunan şehvet kuvvetine karşı zaafiyeti olarak yorumlamaktadır. O, Hz. Peygamber'in ihtarını da şehvetin galebe aşamaları olarak göz, kulak ve dille irtibatı çerçevesinde ele alır.⁹¹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu fitrî duygunun yanlış netîceler vermemesi için göze mukayyet olunmasını tenbihle eliyle Fazl'ın başını başka bir yöne çevirmesi de onun yorumunu destekler.

Esas itibarıyla buradaki ihtar, Nur Sûresi'nin otuzuncu ayetinde erkeklere, otuz birinci ayetinde kadınlara emredilen gözü haramdan sakınma emrinin bir gereğidir. Mezkûr emri yorumlayan âlimler burada özellikle gözün zikredilmesinin sebebi olarak 'bakmanın zinanın postası',⁹² 'kalbi bozan bir sebep' ve 'kalbe işleyen zehirli bir ok'⁹³ oluşuna dikkat çekerler. Şu durumda bir genç için bakmak başta olmak üzere koklamak, dokunmak, düşünmek, hayal etmek

⁸⁵Buhârî, Hac 1; Müslim, Hac, 407.

⁸⁶Hadislerle İslam, VI, 395.

⁸⁷Gündüz, "Ergenlik Dönemi Din Eğitimi", s. 75.

⁸⁸İsfahânî, Rağıb, İslâm'ın Ahlkâkî İlkeleri, 75.

⁸⁹İsfahânî, Rağıb, İslâm'ın Ahlkâkî İlkeleri, s. 77.

⁹⁰İbn Abdilberr, Mevsâütişurûhi'l-Muvatta', X, 482.

⁹¹Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, Umdetü'l-kârîşerhu Sahihî'l-Buhârî, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009). IX, 180.

⁹²Beyzavî, Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Beyzâvî Tefsiri), trc.: Abdülvehhab Öztürk İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011, III, 579.

⁹³İbn Kesir, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, trc.: Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991), XI, 5857.

de şehveti harekete geçiren şeylerdir.⁹⁴ Özellikle ergenlik döneminde bunların iffetin bir unsuru olarak benimsetilmesi gerekir. Bu hususa dikkat edilmemesi evlilikten sonra yani aile kurulduktan sonra da farklı sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü ailenin devamı için eşlerin gözlerinin dışarıda olmaması, sadâkat ve iffet en önemli esaslardandır.⁹⁵

Ayrıca hadis metninde Fazl'la beraber ona bakan hanıma da dikkat edilmesi ve kadının değil Fazl'ın bakışlarının kadından uzaklaştırması Cahiliyye döneminin iffet tasavvuru açısından tahlil edilmesi gereken bir durumdur. Çünkü 'Cahiliyye Arapları için iffet genellikle kadın için elzem bir şeydir. İdeal hanım onlara göre hayâlî, utangaç ve evinden çıkmayan, yabancılarla konuşmayan kadındır.'⁹⁶ Hâlbuki burada Hz. Peygamber -ayetteki emre de imtisâlen- erkekler için de iffetin gereğini tatbiki bir şekilde ortaya koyarak Fazl'ı ihtar etmiştir. Şu durumda buradaki uygulamaya göre iffet kadın kadar erkek için de gereklidir.

Herkesin bir yönüyle muhatabı olduğu 'iffet' ahlâkî bir mesele olarak farklı boyutlarıyla İslâm ahlâkçılarının teferruatlı bir şekilde ele aldığı konuların başında gelmektedir. İffeti, hikmet, adâlet ve şecâat ile birlikte dört temel faziletten biri olarak kaydeden⁹⁷ Kınalızâde, iffetinnev'lerini de şu şekilde zikreder: hayâ, rıfk, hüsn-i hedy, müsâlemet, da'at, sabr, kanâ'at, vakâr, vera, intizâm, hürriyet, sekâ.⁹⁸

Bunlar arasında özellikle da'at yani nefsânî arzuları dizginlemek ve hayâ özellikle bu başlık açısından yani gözü haramlardan koruma ile doğrudan irtibatlıdır. Bu anlamda Rağîb el-İsfahânî hayâyı bir ahlâkî mesele olarak izah ederken iffet ve korkaklık arasındaki irtibatını da oraya koyacak bir biçimde açıklar. Ona göre 'hayâ, korkaklık ve iffet duygularının karışımından meydana gelmiştir. Bundan dolayı, hayâsı olan kimse fasık olmaz veya fasık olan kimsenin hayâsı yoktur. Çünkü iffetle fasıklığın bir arada olması imkânsızdır.'⁹⁹

Bunların yanı sıra gençlere yönelik iffet eğitimi konusunda Hz. Peygamber'in sadece nasihatlerde bulunmak ve elle müdâhele ile yetinmediğini ortaya koyan bir başka uygulama da burada ele alınması gereken meselelerdendir. Bu, yukarıdaki tavrı ve eğitimi tamamlayıcı bir unsur olarak özellikle dikkat çekicidir. Peygamber (s.a.v.), Fazl b. Abbas'ın tam bu dönemlerinde Mahmiye isimli sahabeye 'bu gence kızını nikahla' diyerek kızını nikahlamasını

⁹⁴ *Kur'an Yolu*, haz.: Komisyon, (Ankara: DİB Yayınları, 2007), IV, 69.

⁹⁵ *Kur'an Yolu*, IV, 69.

⁹⁶ Ögmüş, *Cahiliyye Döneminde Araplar*, s. 192-193.

⁹⁷ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 95.

⁹⁸ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 102.

⁹⁹ İsfahânî, *İslâm'ın Ahlâkî İlkeleri*, s. 269.

istemiş, o da kızını ona nikâhlamıştır.¹⁰⁰

Burada Hz. Peygamber'in gençlerin ahlaklı ve iffetli olmaları için onlarla nasıl yakından ilgilendiği açıkça görülmektedir. O, ashâbının her türlü problemi ile yakından ilgilenmiş, gerektiğinde onların yanlışlarına eli ile müdâhele etmiş ancak bunların yanında Fazl b. Abbas'ın evlendirilmesi gibi sorunlarının halli noktasında daha kalıcı çözümler ortaya koymuştur. Bugünkü toplum hayatı ve gençlerin bazı sorunlarının çözülmesi açısından bu husus son derece önemlidir. Gençlerin iffeti açısından iyi bir değer ve ahlak eğitimi yanında evlilik/aile bilinci ve bunu kolaylaştırıcı sosyal bazı projeler üretilmesi öncelik arz etmektedir.

E.Taziye ve Teselli

Hz. Peygamber'in ashabına terkisinde öğrettiği ahlâkî esaslar arasında 'teselli' ve 'taziye' de bulunmaktadır. Ancak burada teselli-taziye ile ahlâk arasında nasıl bir bağ bulunduğunun izahı ele aldığımız konu açısından gereklidir. Bu irtibat Kınalızâde'nin ahlâk ile alâkalı taksimlerinden istifade ile yapılacaktır.

Ahlâk-ı Alâî'de dört temel faziletten biri olan adâletin nev'leri alt başlıklar halinde zikredilir Bunlar arasında 'şefkat' de bulunmaktadır.¹⁰¹ Burada yapılan izaha göre: 'şefkât odur ki ebnâ-yı cinse ârız olan hâl-i nâ mülâyimden müteneffir ve anlara erişen âlâmdan müte'ellim ü müteessir olup kusârâ-yı himmeti izâlesinemaksûr ve aksâ-yı vüsh'üvüsa'yidef'ü ref'ine mevfûr ola'¹⁰² Kısaca insanların başına herhangi bir musibet, hastalık, elem isabet ettiği zaman onların dertleriyle dertlenmektir.

Şu durumda ahlâkî dört temel faziletten biri olan adâletin unsurları arasında; insanların sıkıntıları ile ilgilenmek, elemlerine ortak olmak yani şefkat de bir başlık olarak yer almaktadır. Burada ele alacağımız konu da söz konusu kavrama misal teşkil edebilecek olan ve Hz. Peygamber ile damadı Osman b. Affân(ö. 35/656) arasında gerçekleşen bir taziye/ teselli hadisesidir. İbn Mende özetle şöyle bir rivayet kaydetmiştir:

Osman b. Affân Bedir dönüşü Hz. Peygamber'i Ravhâ'da karşılamış ve kızının vefatı dolayısıyla taziyesini, Bedir galibiyeti dolayısıyla tebriklerini iletmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber ayağını Osman'ın binmesi için üzengiden çıkararak bin deyip onu terkisine almıştır. Hz. Peygamber'in terkisine bindikten sonra Osman'ın ağlamaktan nefesi kesilmiş, bunun

¹⁰⁰ Müslim, Zekât 167.

¹⁰¹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 105.

¹⁰² Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 105.

üzerine Peygamber (s.a.v.) ona 'sakin ol, Allah şüphesiz onun kardeşini sana eş yaptı' buyurmuştur.¹⁰³

Hz. Osman'ın fil vakiasından altı yıl sonra doğduğunu dikkate aldığımızda onun yukarıdaki sahâbîler gibi ergen/genç sahâbîler gurubunda bulunamayacağı açıktır. Ancak hadisenin bineğin terkisinde cereyan etmesi ve Hz. Peygamber'in samimi tavrını göstermesi açısından bu başlıkta değerlendirilmesi gerekir. Şöyle ki; Hz. Peygamber Bedir savaşına giderken Osman'ı hasta olan kızı Rukiyye'nin yanında bırakmış, Bedir zaferinin haberinin ulaştığı gün Rukiye vefat etmiştir. Hatta Hz. Osman duyduğu üzüntüden dolayı tabutunu taşıırken ayakta durmakta zorluk çekmiştir. 'Üzerine toprak atılırken gözyaşları gözpınarlarında' durmamıştır.¹⁰⁴ Osman b. Affan, kuvvetle muhtemel bu haliyle Hz. Peygamber'i karşılamış ve yaşadığı kederi ve hüznü gizleyememiştir. Hz. Peygamber de yukarıdaki metinde geçtiği gibi onu bineğinin terkisinde teselli etmiştir. Daha sonra Peygamber (s.a.v.), onu bir diğer kızı olan Ümmü Külsûmile evlendirmiştir. Ümmü Külsûm vefat ettiğinde de ashab-ı kirâm Hz. Peygamber'in gözyaşlarına şahit olmuşlardır.¹⁰⁵ Kızını kaybetmiş bir baba olmasına rağmen yukarıda da nakledildiği gibi O (s.a.v.) damadını teselli ve teskin etmeyi ihmal etmemiştir. Şu halde bu hadise Hz. Peygamber'in üstün ahlâkî vasıflarından birisine daha misal olmaktadır:

Peygamber (s.a.v.) kendi sıkıntısı ve elemelerini gerektiği zaman bir kenara bırakmış ve ashâbının dertleri ile ilgilenmiştir ki bu ahlâkî faziletlerden biri olan 'şefkat'in de tezahürüdür.

F. Bazı Tasavvurlar

Hz. Peygamber'in terkisine aldığı gençlere bazı değerler kazandırmış, onların bazı yanlış tasavvurlarını tashih ettiği gibi bazı konularda doğrudan sahih bir tasavvur sahibi olmaları için onlara müdahale etmiştir. Meselâ onun, Ebu Zer el-Ğıfârî'ye (ö. 32/653) bineğinin terkisinde iken sormuş olduğu şu soru ve cevap sadedindeki izah bu manada dikkat çekicidir. Ebu Zer şöyle bir hadiseyi nakletmektedir:

"Merkebin üzerinde Rasulullah'ın terkisinde bulunduğum bir esnada güneşin batmakta olduğunu gördü ve şöyle buyurdu: Ebu Zer Güneş nereye doğru batıyor? Ben de Allah ve Rasulu daha iyi bilir dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: şüphesiz o حمئة siyah balçıklı bir su gözesinde¹⁰⁶ batar."¹⁰⁷

¹⁰³İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 18- 19.

¹⁰⁴Sallâbi, Ali Muhammed, *Hz. Osman*, trc.: Mehmet Akbaş, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), s. 28.

¹⁰⁵Buhârî, Cenâiz 71.

¹⁰⁶Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr Tefsirlerin Özü*, trc.:Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz, (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2010), III, 453.

¹⁰⁷İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 41, 42.

Rivayetin devamında güneşin arşın altında secde ettiği eğer izin verilirse oradan çıktığı ve bir gün battığı yerden doğacağı nakledilir.¹⁰⁸ Burada, mezkûr bilginin bineğin hemen terkinde verilmesine, siyah balçıklı su gözesine ve bu sualdeki amaca konu bağlamında kısaca temas edilmesi gerekmektedir.

İbn Kesir, Hz. Peygamber'in hadiste ifade ettiği güneşin battığı yer olan 'عين حمئة' ifadesini şöyle yorumlar: gökte güneşin battığı noktaya ulaşmak imkânsız olduğu için insanın gidebileceği/gözünün görebileceği son noktadır. İnsanın güneşin batışını müşahedesidir.¹⁰⁹ Sabûnî de benzer şekilde bu ifadenin bakış ve izleyiş yönüyle olduğuna dikkat çeker.¹¹⁰ Bazı yorumcular bu ifadenin coğrafi ve kozmik bir şey ifade etmediğini bakanın ufukta gördüğü durumun tasviri olduğunu belirtir.¹¹¹

Bu ifade ile sadece kozmik bir bilgi verilmediği yorumundan hareketle, Hz. Peygamber'in Ebu Zer'e güneşin doğuş ve batışı, bir gün bu düzenin bozulacağı ile ilgili bir tasavvur verdiği ifade edilebilir. Buna göre güneş de Allah'ın kâinattaki cari düzeninin bir parçasıdır.¹¹²

Kâinattaki varlıklar ve düzen ile ilgili, gençlerde sarıh bir ahlâkî değer inşa eden Hz. Peygamber bazen de onların yanlış tasavvurlarını tashih etmiştir. Meselâ Sahabe-i kiram'dan Üsâme b. Umeyr'in (r.a.) naklettiği şu rivayette bu husus açıkça görülmektedir:

"Bir keresinde Rasulullah'ın terkinde bulunuyordum. Bir ara bindiğimiz devenin ayağı kayarak düştü. Ben de "Bunu şeytan yaptı/Hay aksi şeytan" dedim. Bunun üzerine Rasulullah şöyle buyurdu: "Sakın bir daha böyle söyleme! Çünkü böyle söylediğin takdirde şeytan böbürlenir ve bir dev kadar şişerek 'çok kuvvetli olduğum için bunu ben yaptım' der. Böyle bir durumda 'Bismillâh' de. O zaman şeytan bir sinek kadar küçülür."¹¹³

Benzer bir ifade Ebu'l-Melîh, Hz. Peygamber'in terkinde bulunduğu aynı cümleyi söylediğinde de tekrar edilmiştir.¹¹⁴ Her iki rivayette de açıkça 'şeytanın insanın başına gelen hadiselerde, kâinata olan olaylarda etkisinin olabileceği' şeklinde yanlış bir ifade tashih edilmiştir. Yukarıdaki güneşin batışı ve secdesi mecazında olduğu gibi burada da vurgulanan hususlardan biri de, her şeyin Allah'ın izni ve iradesi ile cereyan ettiği hakîkatidir. Bu da özellikle Allah'ın kudreti/iradesi-kâinat tasavvuru açısından son derece önemlidir.

¹⁰⁸ Müslim, İman 250.

¹⁰⁹ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Keim Tefsiri*, X, 5071.

¹¹⁰ Sabûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, III, 453.

¹¹¹ *Kur'an Yolu*, III, 578.

¹¹² Bu husûsa işaret eden bir ayet-i kerîme için bk. "Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner). İşte bu, azîz ve alîm olan Allah'ın takdirdir.", Yasin Sûresi 36/38.

¹¹³ Ebu Davud, Edeb 77.

¹¹⁴ İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 68.

G.Duaları

Hız. Peygamber bineğinin üzerine aldığı kimselerin bazılarına dua etmiş, bazılarının yanında belli dua cümleleri ile niyazda veya istiazede bulunmuştur. Sahâbeden Muaviye b. Ebu Süfyan bu şekilde onun duasına mazhar olan kimselerdendir. Muâviye kendisinden nakledilen uzunca bir rivayetin bir yerinde şu bilgiyi nakletmektedir:

“Bir gün Rasulullah’ın terkisinde idim. Bana şöyle dedi: senden bana yakın olan nedir? Ben de göğsüm ve karnım dedim. Bunun üzerine ‘Allah’ım onu ilim ve hilimle doldur’ diye dua etti.”¹¹⁵

Muaviye için yapılan ‘Allah’ım Muaviye’ye kitabı ve hesabı öğret, onu azabtan koru’¹¹⁶ duası da buradaki ifadeleri andırmaktadır. Benzer şekilde Hız. Peygamber terkisine defalarca aldığı Seleme b. Ekva’ın kendisi ve zürriyeti için de istiğfar ve duada bulunmuştur.¹¹⁷

Peygamber’in (s.a.v.) bazen de herhangi bir kimseye, onun şahsına dua etmeden daha umumî ifadelerle dua cümleleri öğrettiği görülür. Meselâ Ebu Talhâterkide iken, onun (s.a.v.) sıkça ‘gamdan, tasadan, acziyetten, tembellikten, cimrilikten, korkaklıktan, borç yükü altında ezilmekten’ Allah’a sığındığına şahit olduğunu nakletmiştir.¹¹⁸

Ebu Talhâ’nın burada zikrettiği başlıkların her biri ahlâkî faziletler açısından son derece önemlidir. Çünkü korkaklık,¹¹⁹ tembellik,¹²⁰ hüzn (gam-tasa),¹²¹ cimrilik¹²² gibi davranışlar zemmedilen ve ahlâken birer hastalık olarak kabul edilen davranışlardır. Cesur olunması gereken yerlerde asla cesâret göstermemek korkaklık olarak kabul edilmiştir. Hız. Peygamber yukarıdaki duada böyle bir durumdan Allah’a sığınmıştır. Aynı şekilde cahillere göre baldan tatlı, fazilet ehline göre öldürücü zehirden beter olan tembellikten,¹²³ ruhî bir elem olarak arzu edilen ve istenilen bir şeyin kaybindan veya gelecekte çirkin bir şeyin kendisine isabet edeceğinden korkmak demek olan gam/hüzünden,¹²⁴ fazilet olan cömertliğin zıddı olarak rezîlet olan cimrilikten¹²⁵ de Allah’a sığınmıştır.

¹¹⁵Buhârî, *et-Târîhu l’-kebir*, VIII, 180; İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi’n-nebî*, s. 34-35.

¹¹⁶Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, 382-383.

¹¹⁷İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi’n-nebî*, s. 54.

¹¹⁸İbn Mende, *Kitâbfihimarîfetüesâmîerdâfi’n-nebî*, s. 69-70.

¹¹⁹Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 196 vd.

¹²⁰Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 216.

¹²¹Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 220.

¹²²Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 287 vd.

¹²³Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 216.

¹²⁴Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 220.

¹²⁵Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 287.

Bunların yanı sıra Hz. Peygamber terkide bazen de farklı vesîlelerle okuduğu ezkar ve duaları talim ederek onların okunmasını tavsiye etmiştir. Mesela, bir gün Ebu İyas'ı terkisine almış, bineğin üzerinde ne okuyayım sorusuna cevap olarak, 'ihlas ve muavvizeteyn' surelerini okumasını tavsiye etmiştir.¹²⁶ Şu durumda gece yatarken ve farklı zamanlarda okunmasını tavsiye ettiği bu surelerin binek üzerinde de zikredilmeleri sünnettir. Aynı şekilde Ebu Hureyre'ye de bineğin terkisinde cennet hazinelerinden biri olarak 'لا حول و لا قوة الا بالله' tesbihi öğretilmiştir.¹²⁷

Burada nakledilen bilgileri bir arada düşündüğümüzde şu ortaya çıkar: Hz. Peygamber'in hayatının her anı gibi, bineği üzerinde yolculuk yaptığı zamanlar da zikrin ve duanın eksik olmadığı yerlerdi. O, bineğine aldığı gençlere hem dua etmiş, hem belli zikir ve duaları öğretmiştir. Bunların her biri günümüzde gençlerle ilişkilerimiz açısından ihmal edilen önemli sünnetlerdendir. Kendilerine dua eden insanların olduğunu bilmek herkes için olduğu kadar gençler için de ciddi bir bağlılık ve özgüven sebebidir.

H.Sır Saklamayı Öğretmesi

Hz. Peygamber terkisine aldığı çocuklardan ve gençlerden bazılarına sırlar vermiş ve bunu hiç kimseye paylaşmamalarını istemiştir. Buterkiye binmeye ilave bir yakınlık ve samimiyet olarak da görülebilir. Abdullah b. Cafer (r.a.) bunlardan biridir. Abdullah, Hz. Peygamber'in kendisine verdiği sırrı şöyle anlatmaktadır:

"Rasulullah bir defasında *beni terkisine aldı* ve bir sözü bana sır olarak verdi ki, onu insanlardan hiç kimseye söylemem."¹²⁸

Çocukların ve gençlerin şahsiyet kazanması açısından son derece önemli olan bu rivayet aynı zamanda ahlâkî vasıf olarak sır saklamanın önemine de işaret etmektedir. Enes'in şu rivayeti Hz. Peygamber'in sünnetinde sır saklamanın nasıl bir yer tuttuğunu göstermektedir:

"Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ben çocuklarla oynarken yanıma geldi ve bize selam verdi. Beni bir işe yolladı. Bu yüzden annemin yanına vaktinde geledim. Annem, 'neden geç kaldın?' diye sordu. Peygamber (s.a.v.) beni işe yollamıştı, dedim, 'O iş ne idi?' deyince, 'o sırdır' dedim. Bunun üzerine annem, 'Peygamberin sırrını hiç kimseye söyleme' dedi."¹²⁹

Resûlullah'ın (s.a.v.) Enes'e (r.a.) söz konusu sırrı kimseye söylememesini tenbih etmiş olması ki, yüz yıldan fazla bir ömür sürdüğü halde onu hiç kimseye, hatta çok sevdiği talebesi

¹²⁶İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 83.

¹²⁷İbn Mende, *Kitâbfihimarifetüesâmîerdâfi'n-nebî*, s. 84.

¹²⁸Müslim, *Fezâilü's-sahâbe* 68.

¹²⁹Müslim, *Fezâilü's-sahâbe* 145, 146.

Sâbit el-Bünânî'ye bile söylememiştir.¹³⁰ Aynı şekilde Abdullah b. Cafer de yukarıdaki sırrı kimseyle paylaşmamıştır. Bu da Hz. Peygamber'in verdiği ahlâkî eğitimin amacına ulaştığını göstermektedir. Ancak insan fıtratının tabîî durumu dikkate alındığında sır saklamanın çok zor bir ahlâkî meziyet olduğu görülecektir. Rağîb el-İsfahânî sır saklayabilmenin zor oluşunu insanda bulunan iki kuvvete bağlayarak şöyle bir izahta bulunur:

'*Alıcılık kuvveti, vericilik kuvveti.* Bu iki kuvvetten her biri kendine has fiili gerçekleştirmenin yolunu özlemle bekler. Eğer Allah insandaki vercilik kuvvetini, elinde olanı izhar etmekle görevlendirmeseydi, ondan nasiplenmeyen kimsenin bilgileri, düşünceleri, tecrübeleri sana ulaşmazdı. Bu kuvvet kendisine has fiili gerçekleştirmenin yolunu özlemle beklediği için, bu hususta insana düşen görev onu kontrol etmek, gerekmeyen yerlerde serbest bırakmamaktır.'¹³¹

Aynı şekilde 'Ateş korunu elde tutmaya sabretmek, sırrı saklamaya sabretmekten daha kolaydır'¹³² sözü de bunun ne kadar zor bir ahlâkî meziyet olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bir muallim olarak gönderilen Hz. Peygamber, nübüvvet görevini hayatın her safhasını ve toplumun her ferdini kuşatacak bir şekilde îfâ etmiştir. Gençlerle özel olarak ilgilenmesi ve onları bineğinin terkisine alması da eğitimde 'zaman' ve 'mekân' boyutunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bu manada onun (s.a.v.)gençlerle binekte ilgilenmesi; samimiyetini, onlara olan özel ilgisini, taltifini göstermektedir. Bu, gençlik gibi buhranlı bir dönemde Peygamber'in (s.a.v.) daha yakından tanınmasını, onunla daha doğal yakınlık kurulmasını ve bunun neticesinde 'özdeşleşmeyi' ya da itibayı temin etmiştir.

Peygamber'in (s.a.v.) terkide yapmış olduğu bazı tavsiyeler açısından meseleyi ele aldığımızda bunların her birinin bazı ahlâkî faziletlerin pratiği olduğunu söyleyebiliriz. O'nun (s.a.v.), nübüvvet gibi muazzam bir makamda bulunmasına rağmen başta merkepler olmak üzere yolculuk yapmış olduğu binekleri, çocukları ve gençleri terkisine alarak onlarla ilgilenmesi ne kadar tevâzu sahibi olduğunu ortaya koyan misaller arasında yerini almıştır. Muaz b. Cebel, Ebu Hureyre gibi sahâbîlerin yapmış olduğu nakillerde belirtildiği gibi kelime-i tevhid ve şirk ile ilgili tavsiyeleri tevhid-ahlâk arasındaki bağın bir tezâhürü olarak sorumluluk hiyerarşisini ortaya koymuştur. Abdullah b. Abbas'ın naklettiği rivayette karşımıza çıktığı gibi

¹³⁰Kandemir-Çakan-Küçük, *Riyâzî's-sâlihîn*, IV, 96-97.

¹³¹İsfahânî, *İslâm'ın Ahlkâkî İlkeleri*, s. 278.

¹³²İsfahânî, *İslâm'ın Ahlkâkî İlkeleri*, s. 279.

O (s.a.v.), özgüven ve şecâat duygusunun kaynağı olabilecek değişmez prensipleri gençlere göstermiştir.

Terkide karşımıza çıkan ahlâkî eğitime dair örnekler arasında iffet de bulunmaktadır. Fazl b. Abbas'ın başının bir tarafa çevrilmesi örneğinde görüyoruz ki Hz. Peygamber'in sünnetinde iffet/göze sahip çıkmak sadece kadınlar değil erkekler için de bir zînettir. Ayrıca O, terkisinde yanlış bazı tasavvurları tashih etmiş, bazı tasavvurların oluşmaması için tavsiyelerde bulunmuş, saklanması için sır vermiş, bazen de onlara verdiği değeri hem şahsa özel hem de genel olarak yapmış olduğu duaları ile göstermiştir.

Bunlardan yola çıkarak Hz. Peygamber'in hayatının her safhasında olduğu gibi binek vasıtaları ve seyahatlerinde derisâlet görevinin bir tezâhürü olarak ahlâkın en güzel örneklerini hem ortaya koyduğu hem de öğrettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREZZAK, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (1403). *el-Musamef*, thk.: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.
- AFZALUR, Rahman (2003). *Sîret Ansiklopedisi*, trc.: Komisyon, İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- AHMED B. HANBEL, *Müsned* (2001). thk.: Şuayb el-Arnâvud, (Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- ALİ EL-KÂRÎ, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân (2001). *Mirkâtü'l-mefâtîhşerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, (Beyrut: Darü'l-Fikr).
- ÂSİM EFENDÎ, Mütercim (2013). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, haz.: Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- AYDIN, Mustafa (2001). *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed (2009). *Umdetü'l-kârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- BAĞDÂDÎ, Ebu Mansûr Abdulkahir (1991). *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.: Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara, TDV Yayınları.
- BAŞARAN, Selman (1995). "Fazl b. Abbas", *DİA*, İstanbul, XII, 272-273.
- BEYZAVÎ (2011). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl (Beyzâvî Tefsiri)*, trc.: Abdülvehhab Öztürk İstanbul: Kahraman Yayınları,
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (2008). *el-Câmiu's-sahîh (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd., (Riyad: Dârü's-Selâm, 1429)
- , thk.: Hâşim en-Nedvî vd., *et-Tarihü'l-kebîr*, (Haydarâbad, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyyet, tsz.).

- BUĞA, Mustafa, Mistu Muhyiddin (2002). *Hadislerle İslâm (Erbeûn şerhi el-Vâfi)*, trc.: Ahmet Âlim, (İstanbul, 1423/2002).
- BOZKURT, Nebi (2006). “Yetişkin Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Sohbet”, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, s. 187-200.
- (2002). “Kasvâ”, *DİA*, İstanbul, XXV, 2-3.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı (2009). *Kırk Hadis Şerhi*, haz.: Mustafa Utku, (Bursa: Uludağ Yayınları, 1999), s. 197. Chamberlain, Michael, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, trc: Büşra Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları).
- EBU DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (2008). *es-Sünen (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd., (Riyad: Dârü's-Selâm, 1429).
- GÜNDÜZ, Turgay (2010). “Ergenlik Dönemi Din Eğitimi”, *Etkili Din Öğretimi*, s. 73-102.
- GÜNGÖR, Erol (2000). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, (İstanbul: Ötüken Yayınları).
- HÂKİM, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah (2002). *el-Müstedrekâ'l-s-Sahîhayn*, thk.: Mustafa Abdülkâdir, (Beyrut/Lübnan: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422).
- İBN ABDİLBERR, Ebu Ömer Cemaleddin en-Nemerî (2005). *Mevsûatü's-sürûhi'l-Muvatta' et-Temhîve'l-İstizkâr*, thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd., (Kahire, 1426).
- İBN HACER, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (1986). *Fethu'l-bârîşerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk.: Muhibbuddîn el-Hatîb, (Kahire: Darü'r-Reyyân, 1407).
- İBN KESİR (1991). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc.: Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yayınları)
- İBN MENDE (1990). Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb el-İsfahânî, *Kitâb fihimari fetüesâmîerdâfi'n-nebî*, thk.: Yahya Muhtâr Gazzâvî, (Beyrut: 1410).
- İBN RECEB (2008). Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, thk.: Dr. Mahir Yasîn, (Dimeşk-Beyrut: Daru'İbn Kesîr, 1429).
- , *Nürü'l-iktibâs fî mişkâtivasiyyeti'n-nebîli'bn Abbâs (Tuhfetü'l-eşkâs fî şerhi vasiyyeti'n-nebîli'bn Abbâs)*, thk.: Muhammed Nasıruddîn el-Acemî, (Lübnan/Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008).
- İSFAHÂNÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed Ebu's-Şeyh, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbüh*, thk.: Salih b. Muhammed, (Riyâd: Dârü'l-Müslim, 1417/1998).
- İSFAHÂNÎ, Rağîb, *İslâm'ın Ahlkâki İlkeleri (ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-şerîa)*, trc.: Abdi Keskinsoy, (Trabzon: Beşikçi Yayınevi, 2003).
- KANDEMİR, Yaşar, Çakan İsmail L.- Küçük Raşit, *Riyâzû's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 1425/2004).
- KAZANÇ, Fethi Kerim, Tevhid İnancı ve Evrensel Ahlak İlişkisi: Hz.İbrahim Örneği, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: IX, sayı: 1, s. 77-126.
- KINALIZÂDE, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz.: Mustafa Koç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015. *Kur'an Yolu*, haz.: Komisyon, (Ankara: DİB Yayınları, 2007).

- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-sahih (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd., (Riyad: Dârü's-Selâm, 1429/2008).
- NEVEVÎ, Muhyiddin (1981). *Kırk Hadis*, trc.: Ahmed Naim, (Ankara: DİB Yayınları).
- OTRAR, Mustafa (2010). "Eğitimde Etkili İletişim", *Etkili Din Öğretimi*, s. 239-246.
- ÖGMÜŞ, Harun (2013). *Câhiliyye Döneminde Araplar*, (İstanbul: İz Yayıncılık).
- ÖNKAL, Ahmet - Nebi Bozkurt (1994). "Deve", *DİA*, İstanbul, IX, 222-226.
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali (2010). *Safvetü't-Tefâsîr Tefsirlerin Özü*, Trc.: Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz, (İstanbul: Ensar Yayıncılık).
- SAKKÂR, Sâmi, "İbnAllân", *DİA*, XIX, 307-308.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed (2006). *Hiz. Osman*, Trc.: Mehmet Akbaş, (İstanbul: Ravza Yayınları).
- ŞÂMÎ, Muhammed b. Yusuf (1997). *Sübülü'l-hüdave'r-reşâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)*, thk.: Mustafa Abdülvâhid, (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1418).
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa (1998). *Şemâilü'n-nebî*, thk.: Mustafa Dîb el-Buğâ, (Dimeşk: Daru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1419).
- TÜCCAR, Zulfikar (2012). "Ümeyye b. EbÜ's-Salt", *DİA*, İstanbul, XLII, 303-305.
- YATKIN, Nihat (2007). "Erdâfu'n-Nebî (Hz. Peygamber'in Bineğine Aldığı Sahâbîler) ve Hadis Rivayetine Katkıları", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, cilt: XI, sayı: 30, s. 117-128.
- YILMAZ, Macid (2012). Ergenlikte Şiddet: Bir Çözüm Yolu Olarak Din Eğitimi, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 15, s. 80-83.